

Ада Бичко

БИЧКО Ада Корнійівна — доктор філософських наук, професор кафедри суспільних наук Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І.К.Карпенка-Карого. Сфера наукових інтересів — історія філософії, філософія права.

ЗАРОДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ СТ.

Стаття присвячена актуальній проблемі зародження та розвитку правових ідей в Україні на початку ХVІІІ ст. У дослідженні поетапно аналізуються джерела права від часів Київської Русі до Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Автор статті глибоко переконаний, що формування правових ідей в Україні на сьогодні є першочерговою темою для дослідження, а тому у подальшому потребує досконалого вивчення та є досить перспективною.

Ключові слова: національна правова система, конституція, звичаєве право, правосвідомість, правові ідеї.

В умовах нестабільності конституційного буття нашої держави звернення до минулого України, яке ми спостерігаємо у нашні дні, цілком виправдане. Упродовж 700 років Україна була у складі інших держав. Тому вся її духовна культура була підпорядкована інтересам колонізаторів і отримала відповідно відцензоване відображення, яке відтворювало духовність крізь бачення панівної над нею нації. І лише на сьогодні ми маємо право побачити власну культуру своїми очима.

Можна погодитися з відомим твердженням В. Винниченка, що історію України «неможливо читати без брому». Як і в інших народів, які перебували у становищі підлеглих, підкорених, у ній багато гіркого і трагічного. Тому часто у су-

часному висвітленні історії духовного буття українців протягом сторіч домінує песимістичне світобачення.

На глибоке переконання автора, варто звернути увагу на інший аспект цієї проблеми. Якщо за сторіччя поневолення українці зберегли себе як націю, свою мову, свою самобутність, то це свідчить про велику духовну силу народу, який не тільки зберігся, але й створив цінності, що збагачують світову культуру. От саме з цих позицій я й намагався підійти до дуже важливої проблеми — проблеми вироблення національної правової системи, що першою з усіх народів створила Конституцію, автором якої був Пилип Орлик. Ця Конституція була підсумком тривалого процесу становлення правових ідей в Україні.

Оскільки авторка є фахівцем з історико-філософської проблематики, то аналіз питань, поставлених і сформульованих Пилипом Орликом, розглядається нею в історіософському світоглядно-концептуальному аспекті.

Таким аспектом є проблема особистості. Як відомо, лише починаючи з XIX ст., ця проблема набуває помітного звучання в духовній культурі європейських народів. Водночас до особливостей суто українського буття в першу чергу належить химерне переплетення двох протилежних світоглядних систем — звично авторитарної, догматично-оптимістичної, яка не тільки не потребувала, але й не дозволяла, зокрема і під страхом смертної кари, будь-яких відступів від догм «щасливого буття» громадян СРСР, неперевершеної прогресивності системи, що покликана затвердити у всьому світі ті принципи, які вона виробила в боротьбі з ворогами-інакомислячими, що знайшло своє вираження в ідеї «світової пролетарської революції».

І друга світоглядна орієнтація в усіх основних ідеях діаметрально протилежна. Це прагнення відродити національну державність народу, який тяжко бідував під навалюю імперських зазіхань як з боку західних, гак і з боку

східних, південних та північних завоювань, що так чи інакше калічили його буття, культуру, національну ментальність. Спільним було те, що формувалася рабська психологія, суть якої свого часу виразив доведений до самогубства в 1933 році відомий український письменник М. Хвильовий (росіянин за національністю, прізвище його Фітільов) «Геть від Москви».

Сказане М. Хвильовим і на сьогодні звучить цілком сучасно адже у тих спробах економічної, політичної і духовної розбудови постійно проголошується «позадництво», коли «за звичкою» продовжують українські державні та політичні діячі озиратися на «російського диригента».

Відлунням цієї рабської невільничої психології є непереможне тяжіння частини населення України до «сильної руки», яка хоч і буде владарювати, але, одночасно буде управляти, спрямовувати, скеровувати, залишивши на долю українців лише роль послушенства. Звідси сумніви і страх перед європейськими цінностями, що є цілком закономірним, оскільки саме ці цінності стверджували самостійну відповідальність і рішучість щодо власної держави, народу та й свого власного буття.

Цих два протилежних «образи світу» поки що зсередини єдиного тіла України певною мірою розривають його. А якщо врахувати те, що Україна не повернула собі, фактично, ні свою власну історію, ні культуру, то саме на межі, де вони були спаплюжені та сфальсифіковані, проростають ядучі квіти шовінізму, сепаратизму, різних явищ, які покликані порушити національну єдність — чого варті намагання підірвати складний процес мовного відродження, який щойно окреслюється, концепції «розрубування» України на окремі регіони та землі (ідея федералізму).

Відображенням складності українського образу світу є правова система держави, яка віддзеркалює основні труднощі, що характеризують суспільне життя. От тому так відверто боїться більшість депутатів Верховної Ради створення Конституційного

суду, який був би покликаний захищати і відстоювати інтереси незалежного, підневільного народу, і держави самостійної і незалежної. Адже саме такий суд буде стояти на сторожі власної державності і захищати права її громадян. А це, своєю чергою, нерозривно пов'язане з фактами виявлення порушення цих прав, що, мабуть, і викликає страх перед судом.

Певною мірою образливим є сам факт не затвердження конституційного суду для народу, який одним із перших у світі виробив і сформулював конституційні принципи.

Адже ще в дохристиянські і додержавні часи певні правові норми були сформульовані у такому пам'ятнику національної культури як «Велесова книга», і вже тут зафіксована основна ідея конституційних пошуків на землях України — орієнтація на моральні цінності добра, справедливості, істини. Все це виступає у формі закону, який регулює поведінку та вчинки людей, сам же закон, накреслений у звичаях, зафіксований в письменах «Велесової книги» [1, с.145]. Крім закликів до єдності та поваги до традицій, помітне у цій пам'ятці різко негативне ставлення до греків. Це абсолютно недопустимо у літературі християнській, де Візантія та Греція є найвищим авторитетом. Шанобливе славлення до пантеону язичницьких богів незаперечно свідчить про те, що «Велесова книга» є пам'яткою дохристиянської епохи. Головний мотив твору заклик до єдності русів, їх вірності своїй землі, своєму народові [1, с.148].

У давньому українському фольклорі перед нами постає картина тих цінностей, які визначали тогочасне життя народу: «Земля свята, вона наша мати, гріх її бити, без потреби копати», «В добрий час сказати, а в лихий промовчати», «Добрий віт — тато в громаді» і «Віт — то громадський слуга», «Жінка за три кутки хату держить, а чоловік — за один», «Якби не вмирали, то б під небо підпирали».

У цей ранній період, коли відбувається формування етнічних особливостей духовності українців, виро-

бляються певні суспільні відносини, які лягли в основу майбутньої державності. Самі природні умови буття народу стали підґрунтям того, що у праукраїнців виробляється самостійницько-індивідуалістична самосвідомість. Тому одна з найдавніших землеробських культур, так звана трипільська, виникає раніше, ніж грецька та єгипетська, де, як зазначають сучасні вчені, близько VII тисячоліття до н. е. А в III тисячолітті виникають протослов'янські племена, які були «мовними предками слов'ян», коли відбувається формування прабатьківщини слов'ян, межі якої, відповідно до твердження чеського вченого Л. Нідерле, охоплювали на заході Верхню та Середню Віслу, на півночі Прип'ять, на північному сході включала пониззя Березини і Десни, по Дніпру доходила до гирла р. Сули. На півдні рубіж праслов'янського світу йшов від Дніпра й Росі до верхів'їв Південного Бугу, Дністра, Пруту та Сену.

Переживши численні завоювання від скіфів, сарматів і до готів, гунів та аварів включно, в V — на початку VI ст. слов'янське плем'я полян розпочало об'єднання слов'янських племен. Це і було започаткуванням праукраїнського етносу, який почав називатися Русь, а з XI ст. все частіше вживається інша назва — Україна.

Специфічною особливістю звичаєвого права є те, що у народів, які мають природну спільність буття, його норми схожі. Так, для всіх європейських народів характерне твердження про необхідність дотримуватися традицій, не забувати заповіді батьків, минулу історію народу, не говорити неправду, не лукавити, не чинити беззаконня, не кривдити інших, особливо слабих, дітей та старих.

Варто відзначити, що в Україні звичаєве право відіграло надзвичайно важливу роль. Адже, перебуваючи сторіччями під владою інших держав та народів, українці зберегли свою самобутність у тих моральних вимогах, що були зафіксовані саме в нормах звичаєвого права.

Водночас жодною мірою не варто не враховувати ранніх норм законів, які виступали у формі договорів між окремими особами, окремими територіями, сільськими громадами. У давньоукраїнських писемних пам'ятках договір називається ряд, мир, правда. Зміст таких договорів донесли до нас договори київських князів з греками. Адже здійснюючи походи на Візантію, київські князі проводили операції не тільки зі збирання данини, але й вели торгівлю, укладаючи договори. Перший такий договір був укладений в 907 р. князем Олегом, коли його військо обложило Константинополь. За цим договором греки зобов'язувалися заплатити данину по 12 гривень за кожного київського воїна, платити данину окремим містам Русі Києву, Чернігову, Переяславу та іншим, виділяти впродовж півроку щомісячне утримання київським купцям, які прибувають до Константинополя, рибою, овочами, м'ясом, хлібом, вином. Одночасно греки наполягали на тому, щоб не воювати проти Візантії, купці київські щоб поселялися в одному з передмість Константинополя і входили у місто лише через одні ворота групою по 50 чоловік обов'язково у супроводі чиновника імперії і щоб не чинилося жодного порушення норм поведінки на території Візантійської імперії.

Таким чином, виділяються норми міжнародного права. Доповненням до цього договору був договір князя Олега від 911 р., де, крім норм міжнародного права, виділяються норми публічного та кримінального. Певною мірою повторенням попередніх договорів був договір від 945 р. за ініціативою греків укладений з князем Ігорем. В 971 р. укладений договір про вічний мир з Візантією князем Святославом. Всі ці договори з Візантією укладалися у формі міжнародних трактатів і не відрізнялися від тих, що укладалися Візантією з іншими країнами.

Якщо зовнішньодержавні стосунки регулювалися нормами міжнародного законодавства, то внутрішні — міжкнязівськими та договорами земель з князями. Адже

Русь складалася з окремих земель. Управління цими землями здійснювалося князем спільно з думою та народним віче. Князівська влада або успадковувалася, або ж затверджувалася на віче. Спершу договори склалися в усній та в письмовій формі, а з кінця XII ст. — тільки в письмовій.

Правове становище церкви та духовенства визначали церковні статuti, найавторитетнішими з яких були статuti Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого, де перелічуються ті злочини, які підлягають церковній юрисдикції — злочини проти моралі, сім'ї, проти гідності та здоров'я людей, псування церковного майна. Оскільки церковна мова є запозиченням зі староболгарської, то в термінах, які введені у Статuti, збереглося багато застарілих і часто незрозумілих сучасним дослідникам слів. Ідеї суверенітету народу є головними в цих законодавствах. І саме вони знайшли законодавче утвердження у першому кодифікованому документі Русі, який є вінцем правової думки того часу — «Руської правди». До наших днів дійшло близько 100 списків «Руської правди», які були поділені на три редакції: коротка, просторова і скорочена з просторової. Коротка редакція включає Правду Ярослава та Ярославичів, а просторова — всю коротку та доповнення до неї, зроблені до XII ст.

Ознайомлення з західноєвропейським тогочасним правом дає можливість дійти висновку, що правові норми, зафіксовані в «Руській правді», склали достатньо розвішену систему, незаперечно прогресивну. Це проглядається у низці статей та положень, викладених у зафіксованих правових нормах «Руської правди». Практично ліквідована смертна кара, яка заміненна на право викупу. Навіть можна простежити становлення цієї гуманістичної ідеї. Так, у Статуті князя Ярослава, який виникає найраніше, близько першої половини XI ст., і де законодавчо закріплюється звичай кривавої помсти «Убитого не можна помилувати, тому ідо зло повітою бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати у суть

справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур... [1, с.77, 217] ... «Належить підсудного перевірити, яке його життя, і яка поведінка, засвідчена слідством... І ще горе тому, хто оправдовує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає... кому мало дано, з того менше спитають, а кому багато дано, з того багато і спитають, окрім тих, хто з великим терпінням встановив правду, утвердив істину. Одні з людей через нерозуміння добра щиро помиляються, а інші, хитруючи, спокушаються, а ще інші златолюбства ради корчмарюють» [2, с.218-219].

Про високий рівень правосвідомості, самоповаги та взаємної поваги між людьми свідчить і той факт, що досить детально виписані покарання за образу гідності людини — ст. 14 «Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або рукояткою, тоді сплачує 12 гривень збитів за обід», ст. 15 «Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривна кун» [2, с.223].

Як бачимо, ті принципи, до яких ішла світова правова думка впродовж сторіч, лише в XVIII ст. фіксуються у ряді конституційних норм, коли основною цінністю стає людське життя та права індивідуума і, що було найповніше відтворене в Декларації прав людини та громадянина, прийнятій Установчими зборами Франції 4 серпня 1789 р., виникає в духовній культурі Русі XI-XII ст. в принципах та ідеях, висловлених у статтях «Руської правди».

Ідеї «Руської правди» отримали значне поширення на землях Великого князівства Литовського, до складу якого входила Україна, починаючи з XIII ст. Адже українські князівства знаходилися під владою татар лише до 1363 р., лише на 80 років. Після перемоги над татарами в урочищі Сині Води виникає союз з Литвою. А якщо врахувати той факт, що Литва на той час складалася з ряду племен — ятвяги, пруси, аукштайці, дзукійці, сувалкійці, — які не мали міст і власної писемності, то цілком закономірно, що на теренах цього величезного державного об'єднання, куди входили

навіть кримські землі, на яких князь Вітовт заснував 9 фортець, поширюється законодавство Русі. Більше того, литовці прийняли православ'я, поширювалася руська писемність.

Військово-демократичні принципи, на яких будувалася Литовська державність, відповідали руському духовному буттю. Все це і знайшло продовження у становленні нової правової системи, яка отримала назву Литовського статуту і тією чи іншою мірою прямувала шляхом західноєвропейської культури.

Одночасно, дещо відступивши, варто звернути увагу на той факт, що ідеї «Руської правди» жодною мірою не торкнулися північно-східних земель, де відбувалося формування майбутньої Московської держави. Починається це, як відомо, із завойовницьких акцій, здійснених молодшим сином Київського князя Юрія Долгорукого (князювання 1125-1157) з дружиною, проведених щодо племен в основному угро-фінського етносу.

Поряд з достатньо сильним Суздальським князівством започатковується новий центр — Москва. Саме так про це розповідається в примітках до «Руського літопису», який включає «Повість временних літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис. «Ситуація прояснюється на основі даних «Повести о зачале царствующего града Москвы», які відомі також за іншими джерелами і наведені у В. Татіщева [3, с.175].

Власне на цьому місці і виникає Москва, що мордовською мовою означає «гнила вода».

Започаткована Долгоруким колонізаторська політика продовжувалася Андрієм Боголюбським, який вступив у боротьбу з Києвом, намагаючись його зруйнувати як політичний центр руських земель. Тим більше, що і Руссю назвати ці східно-північні землі було досить важко. Адже ніхто з істориків не заперечує той факт, що великоруська народність спирається етнічно на фінський субстрат.

Завдяки військовій підтримці татар відбулося піднесення Московського князівства за Івана Калити (1325-1340). Він уславився кривавими погромами повсталого проти татар Твері й став за це головою ординської адміністрації на Верхній Волзі. За вірну службу ханові (збирання податей та придушення антитатарських повстань) Калита отримував ярлики на вільні землі... Московське князівство довго було фактично улусом Золотої Орди. Устрій Московської держави значною мірою був копією золотоординського. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, фінансів, грошової системи. Терміни «таможня», «казна», «ямська служба» — тюркського походження. [4, с.263].

З часів Івана Калити і до 1547 р., коли Іван IV приймає титул царя, яким величали Візантійських імператорів та ханів Золотої Орди, відбувається становлення державності, яка була типовою для сходу. З огляду на це, стає цілком зрозумілим те беззаконня та безправ'я, яке; існувало із Російській імперії впродовж сторіч і було спрямоване в першу чергу на формування системи, члени якої, тобто громадяни імперії, звикли до абсолютної покори, як в діях, так і навіть у думках своїх.

І лише в 1916 р. в Російській імперії було прийняте рішення про відміну тілесних покарань для дворян. Таким чином, виникає два і можна сміливо відзначити протилежно спрямовані образи світу. Певною мірою вираженням цього є факт формування васалітету у Західній Європі. Лицар сам обирав собі сеньйора, якому служив і проявляв чудеса сміливості у боротьбі за честь його (див. «Піснь про Роланда», інші пам'ятки лицарського епосу).

Як уже зазначалося, життєдіяльність «Руської правди» продовжувалася на землях і Великого князівства Литовського. На відміну від цього, як відзначає «патріарх історії російського права» знаменитий М. Ф. Володимирський-Буданов: «В Московском государстве уже с XIV в. нет никаких следов действия Русской правды [5, с.223].

Отже основним авторитетом, який визначав правові норми в Литовській державі, була «Руська правда», тим більше, що українці і були більшістю населення. Основним принципом, неодноразово відображеним у так званих «привілеях», був — «ми старини не рушимо, новини не вводимо». І все ж статті «Руської правди» доповнювалися звичаєвим правом. А от єдиною формою писаного закону водночас були «привілеї» так називалися укази великих князів, які санкціонували звичаєве право українських земель. Вони надавалися як окремим станам (духовенству, шляхті, міщанам), так і окремим містам, землям, особам. Так привілей від 1387 р. забороняв католикам брати шлюб з православними; привілей від 1413 р., за яким усі маєтності католиків підтверджувалися, а православні усувалися від участі в уряді, у раді Великого князівства Литовського.

Особливе місце зайняв привілей 1447 р. (загальноземський й Віденський привілей). Відбувалося подальше окатоличення населення шляхом встановлення королівського патронату над православною церквою. Одночасно помітно посилилися індивідуальні особисті права. Встановлювався принцип індивідуальної відповідальності за вчинені злочини, всій шляхті та міщанам дозволявся виїзд за кордон, всі маєтності закріплювалися за їх власниками, які тим самим отримували незалежність від влади великого князя. При цьому без згоди литовської (католицької) шляхти Великий князь не міг вирішувати жодного питання як зовнішньої, та і внутрішньої політики.

Різноманіття правових норм різних земель і територій потребувало певної кодифікації. Таку спробу зробив Великий князь Казимир, іншії судебник 1468р. У містах поширюється Магдебурзьке право, яке, зі свого боку, підтверджувало незалежність міста від влади князя, починаючи з XIII-XIV ст.

Місто Магдебург списало свої права в одну книжку і назвало її Weichbild. Це слово означає святий образ, а такі

образи ставили на кордонах округів, тому воно означало і місто зі своїм округом. *Sachenspiegel* та *Weichland* склали право німецьке, тевтонське або ж Магдебурзьке в Польщі» [3, 38]. З XIII по XVI ст. Магдебурзьке право поширюється на землях Литовській, Польській, Українській. Водночас дослідники його відзначають, що воно ніколи не діяло, так би мовити, у чистому вигляді, завжди при цьому враховувалися місцеві звичаї, хоча статті, які стверджували особисту відповідальність кожного громадянина міста, цитувалися та й використовувалися у суді. Перевага віддавалася місцевому звичаєвому праву. Так професор М.Ф. Володимирський-Буданов відзначає, що у містах України та Білорусі як у створенні сім'ї, так і у розлученні чоловіка з жінкою вирішальне значення відіграв договір, який вносився в магістратські книжки, а не вінчання в церкві. Тим самим підкреслювалося вирішальне значення внутрішньої згоди, домовленості між особистостями, а значить, визнання провідної ролі індивідуальної волі кожної людини зокрема.

Всі ці різноманітні правові норми в XIV ст. зрештою були кодифіковані і упорядковані у Литовському статуті, в його трьох редакціях (1529, 1568, 1588). І що дуже важливо — всі ці редакції були зроблені руською мовою, тобто тогочасною українською. Згодом текст Литовського статуту був перекладений та надрукований вперше польською мовою в 1619, 1623, 1642, 1648, 1693 готичним шрифтом, а в 1744, 1748, 1819 звичайним латинським.

На жаль, з кінця XVIII ст., коли була ліквідована автономія земель Лівобережної України та здійснені три поділи Речі Посполитої, Правобережна Україна повністю входить до Російської імперії і втрачає всі окремішні правові норми. На глибоке переконання автора, у Московському князівстві не була відома до монгольської навали «Руська правда» і не виробилися норми звичаєвого права. А після монголів, запозичивши у них адміністративний устрій, виробляється си-

стема, підпорядкована єдиній волі глави держави. Так, якщо в українських землях сама земля належала окремим власникам, то в Московському князівстві єдиним володарем був цар. В 1497 р. у Судебнику Великого князя Івана IV проголошене закріпачення селян, бояри та дворяни стають «служилим» станом, тобто службовцями. Соборне Уложення 1649 р. зближує боярство з дворянством, забороняє вільне пересування міського населення, прикріплюючи його до «посадів» (міст). На початку XVIII ст. церква була повністю підпорядкована державній владі, управлялася Синодом в Російській імперії, тобто повністю залежала від волі володаря держави. Таким тином, духовенство перетворювалося на державних службовців.

Це посилення єдинодержавної влади повністю заперечувало принцип індивідуальності, особистісного начала, тобто всі ті норми, які були зафіксовані в «Руській правді», Магдебурзькому праві, Литовському статуті.

Література

1. Золоте слово [Текст] : в 2-х кн.: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть / За ред. В. Яременка; Упоряд. В. Яременко, О. Сліпушко. — К. : Аконіт, 2002. Кн. 1 : Література раннього Середньовіччя (до 988 року); Література високого Середньовіччя (988-1240). — 2002. — 784 с.
2. *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским и изд. О. Бодянским. — М. — Ч. 2: 1691-1722. — 1859. — 340 с.
3. Цитата за Кістяківським О. Ф. Источники из которых составлен свод // Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / Ю. С. Шемшученко (заг. ред.), І. Б. Усенко (упоряд.) — К. : Видавничий Дім «Юридична книга»,

2002. Т. 3 : Історія держави і права України: козацько — гетьманська доба. — 582 с.
4. *Залізняк Л. Л.* Первісна історія Україн: навч. Посібник / Леонід Львович Залізняк — К.: Вища школа, 1999. — 264 с.
 5. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / Михаил Флегонтович Владимирский-Буданов. — М. : Территория будущего, 2007. — 800 с.

Статья посвящается изучению актуальной проблемы зарождения и развития правовых идей на Украине в начале XVIII в. В исследовании постепенно анализируются источники права со времен Киевской Руси к Конституции Пилипа Орлика 1710 г. Автор статьи глубоко убежден, что формирование правовых идей на Украине сегодня есть внеочередной темой для изучения, а, поэтому, в ближайшем будущем требует иссконного изучения и есть достаточно перспективной.

Ключевые слова: *национальная правовая система, конституция, обычайное право, правосознание, правовые идеи.*

This article is devoted to actual problem of origination and development legal ideas in Ukraine in the beginning of the XVIII century. They investigate and analyzed special sources of law the early times of Kyivan Rus till the Constitution adopted by Phylyp Orlyk in 1710 in the research work. The author of article is sure one hundred percent that the formation of legal ideas in Ukraine is of a great important and that is why there are many problems to deal with and tasks to research.

Key Words: *National law system, Constitution, custom law, cense of justice, law ideas.*

Надійшла до редакції 10.05.2009 р.